

گونه‌شناسی نهادهای مالی و

مراکز تصمیم‌گیری اقتصادی در ساختار اقتصاد ایران

بخش چهارم

دکتر بیژن بیدآباد

اشاره

در بخش‌های قبلی، ضمن مروری بر گونه‌های رفتاری مراکز اقتصادی - مالی کشورمان، به تشریح وضعیت بودجه‌ای مراکز مالی رسمی پرداختیم و آمارها و نسبت‌های مربوطه را ارائه کردیم. اینک توجه شما را به ادامه مقاله جلب می‌کنیم.

بانک و اقتصاد

مراکز مالی غیرقانونی

پس از تغییر نظام در سال ۱۳۵۷ و خلعید از خاندان پهلوی، تغییرات اساسی در هرم طبقاتی کشور به وجود آمد. افرادی که قبل از انقلاب غالباً در سطوح پایین هرم طبقاتی جامعه بسر می‌بردند، پس از انقلاب، به لایه‌های بالای هرم قدرت منتقل شدند و برعکس، افرادی که در لایه‌های بالای هرم بودند، یا از ایران گریختند و یا اموالشان مصادره شد و به هر ترتیب، به لایه‌های پایین‌تر انتقال پیدا کردند. اما در طبقه متوسط نسبت به رأس و قاعده هرم، کمتر دگرگونی مشاهده شد. سپس در طول زمان، به علت مصایب مختلف اقتصادی و غیراقتصادی در بعد از انقلاب، طبقه متوسط شروع به تجزیه شدن کرد:

عده‌ای به علت فرصت‌های به دست آمده، از لحاظ اقتصادی رشد کردند و به رأس هرم نزدیک شدند و عده دیگر به علت تورم مداوم، در سطح قبلی ماندند و برخی نیز به سطوح پایین‌تر منتقل شدند. به هر حال، در حال حاضر، در رأس هرم و لایه‌های زیرین آن دولتمردان و برخی از فعالان عمده بخش خصوصی قرار دارند؛ در لایه میانی هرم، مدیران دولتی و فعالان جزء از بخش خصوصی هستند و در قاعده هرم نیز انبوه کارمندان و کارگران دولتی و خصوصی یا خویش‌فرمایان کوچک قرار گرفته‌اند.

بعضی از کارشناسان نفت ایران معتقدند که در آمد گروه‌هایی که از بخش نفت ارتزاق می‌کنند، حاشیه‌ای نیست، بلکه تملک این باندها به بخش‌های زیادی از درآمد نفت تسری دارد.

با توجه به کلیت دگرگونی ایجاد شده در ساختار هرم طبقاتی کشور، ذکر این قانون که در جامعه‌شناسی سیاسی به عنوان الیگارشی آهنین روبرتو میشل مطرح است، خالی از فایده نیست. روبرتو میشل که

فرضیه خود را به اثبات رسانیده و نام قانون بر آن گذاشته است، ابراز می‌دارد که گرچه افرادی در پایین هرم طبقاتی یک جامعه از آرمان حفظ حقوق طبقه‌ای که به آن تعلق دارند، حمایت می‌کنند، اما وقتی که به سطوح بالاتر هرم رسیدند، دیگر از منافع طبقه جدیدی که به آن تعلق گرفته‌اند، حمایت خواهند کرد. به عبارت دیگر، افرادی که در توده مردم قرار دارند و شعارشان حمایت از توده ضعیف جامعه است، پس از رسیدن به قدرت، دیگر از ضعف حمایت نخواهند کرد، بلکه از طبقه جدیدی که در آن وارد شده‌اند و افرادی که در آن طبقه هستند، حمایت خواهند کرد. مصداق بحث وی را در اینجا در طبقه متوسط جدید و لایه‌هایی که در رأس هرم جدید طبقاتی ایران قرار گرفته‌اند، می‌توان یافت.

بدون این که به بحث بیشتر در این باره بپردازیم، به سراغ شمارش آن دسته از مراکز مالی خواهیم رفت که به نحوی می‌توانند ابزار قدرت لایه‌های بالای هرم طبقاتی باشند.

۱- حاشیه درآمدی بخش نفت: یکی از مراکز مهم مالی و درآمدی کشور بخش نفت می‌باشد. گرچه قانوناً این بخش در انحصار دولت تلقی می‌شود، ولی می‌توان ملاحظه نمود که از حاشیه درآمدی آن،

تسلیمات نظامی و افزار و ادوات جنگی یکی از منابع مهم تجارت در قرون گذشته بوده و هست. شبکه‌های فعال در این زمینه نیز همانند بخش قاچاق مواد مخدر نامریبی می‌باشند و کانال‌های ارتباطی و تجارتي آنها از منظرهای معمولی قابل‌رؤیت نمی‌باشد. آنطور که در بیشتر کشورهای جهان به اثبات رسیده است، غالباً حاشیه درآمد تجارت اسلحه و به‌خصوص در شرایط تحریم‌های اقتصادی از سوی دول پیشرفته، بسیار زیادتر از ارزش بازاری آن بوده و گاه ده‌ها برابر ارزش اسمی آن می‌باشد. یکی از دلایل طولانی‌شدن بسیاری از جنگ‌ها، فشار سیاسی مخفیانه دلالت‌ان اسلحه بر حکام کشورهای مختلف می‌باشد که برای حفظ درآمد خود، با اقدامات مختلف از توقف جنگ‌ها جلوگیری می‌کنند.

درآمدها باید به خزانه دولت ریخته شوند و سپس، همانند پروژه‌های دیگر براساس موافقتنامه‌های طرح‌های عمرانی هزینه شوند^(۴). بیع متقابل از لحاظ مقررات صندوق بین‌المللی پول که ایران عضویت آن را دارد و همچنین سازمان جهانی تجارت قابل‌قبول نیست و تخطی ایران از قوانین بین‌المللی در این مورد شناخته می‌شود.

در دهه ۱۳۷۰ تغییرات ساختاری زیادی در وزارت نفت به‌وقوع پیوست و حدود ۱۴ شرکت مستقیماً فعالیت‌های نفتی را به‌عهده گرفتند و ۹۱ شرکت تابعه در این ارتباط به همکاری پرداختند و تعداد بسیار دیگری به انجای مختلف در این چرخه فعال شدند. ماهیت مالکیت این شرکت‌ها در انواع مختلف دولتی، دولتی - خصوصی و خصوصی به چشم می‌خورد^(۵).

گروه‌های خاص منتفع می‌شوند که از لحاظ دولتی مسلط به فعالیت‌های این بخش هستند. کلیه محصولات و مشتقات نفتی که تنوع بسیاری دارند، همچنین واحدهای تولیدی که به نحوی در ارتباط با تامین قطعات تخصصی صنعت نفت فعالیت دارند نیز مشمول موضوع فوق می‌شوند و در انحصار مدیریتی خاص قرار دارند. براساس اظهارات وزیر نفت، باندهای مافیایی فعالی در عرصه صادرات نفت فعال هستند که متشکل از "عده‌ای پورسانت‌بگیر" و متصل به جریانات سیاسی می‌باشند^(۱). بعضی از کارشناسان^(۲) نفت ایران معتقدند که درآمد گروه‌هایی که از بخش نفت ارتزاق می‌کنند، حاشیه‌ای نیست، بلکه تملک این باندها به بخش‌های زیادی از درآمد نفت تسری دارد. قبل از انقلاب، قراردادهای نفتی اول در هیات دولت به تصویب می‌رسید و سپس برای تصویب مجدد به مجلس می‌رفت و در اسناد مجلس ثبت و بایگانی می‌شد. در حال حاضر، نحوه انعقاد قراردادهای نفتی با طرف خارجی مشخص نیست و ابهامات زیادی در خصوص دخل و خرج درآمدهای نفت وجود دارد.

بد نیست به این موضوع نیز اشاره شود که در قوانین بودجه سنواتی و برنامه‌های پنج‌ساله، ارقامی به عنوان بیع متقابل در اختیار وزارت نفت قرار داده می‌شود تا در ازای فروش نفت، اقدام به سرمایه‌گذاری در بخش نفت نماید. برای مثال، براساس بند "ی" تبصره ۲۹ قانون بودجه سال ۱۳۸۰، این رقم فقط برای همان سال ۴/۷ میلیارد دلار می‌باشد. تاکنون از ۴۹/۵۰۷ میلیارد دلار سهمیه بیع متقابل در برنامه‌های توسعه و قوانین بودجه، برای مبلغ ۴۳/۱۳۹۲ میلیارد دلار توسط شورای اقتصاد مجوز صادر شده است^(۳). بیع متقابل از لحاظ بودجه‌ریزی و کارایی اقتصادی پذیرفته نیست و علی‌القاعده همه

② جنگ برای همه زیان آور نیست و همواره عده‌ای هستند که از بروز جنگ نفع می‌برند.

۳- تولیدکنندگان انحصاری: یکی از وجوهی که با مشارکت فعالان خصوصی و دولتمردان در کشورهای در حال توسعه شکل می‌گیرد، راه‌اندازی خطوط تولیدی است که غالباً با حمایت‌های ویژه، انحصاراتی را در تولید کالاهای مختلف ایجاد می‌کند. این پدیده در اینگونه کشورها غالباً به صورت انحصاراتی بروز می‌کند که قدرت رقابت را عملاً از سایر فعالان خصوصی سلب می‌نماید. مشابه این

۲- حاشیه درآمدی تجارت اسلحه: تجارت‌های پرسود دنیا، به ترتیب مواد مخدر، اسلحه و زن می‌باشند. تجارت اسلحه یکی از تجارت‌هایی است که غالباً دلالت‌ان بین‌المللی اسلحه را به طرح‌های بزرگ و محرمانه دولت‌های قوی در رابطه با جنگ‌افروزی‌ها در صحنه بین‌المللی مرتبط می‌نماید. جنگ برای همه زیان‌آور نیست و همواره عده‌ای هستند که از بروز جنگ نفع می‌برند. تجارت اسلحه و

در حال حاضر، دولتمردان و برخی از فعالان عمده بخش خصوصی در رأس هرم قدرت اقتصادی قرار گرفته‌اند؛ مدیران دولتی و فعالان کوچکتر در بخش خصوصی هم لایه‌های میانی این هرم را از آن خود کرده‌اند، و کارمندان و کارگران دولتی و خصوصی و همچنین خویش‌فرمایان کوچک نیز در قاعده هرم جای گرفته‌اند.

این تجارت به ارمغان می‌آورد که رقمی معادل ۴/۲ درصد بودجه عمومی کشور در سال ۱۳۸۱ می‌باشد^(۱۶). جالب توجه این که، چای قاچاق از طریق توزیع و فروش توسط فروشگاه‌های دولتی و شبه‌دولتی و فروشگاه‌های نهادهای انقلابی پولشویی می‌شود^(۱۷). این فعالیت عملاً باعث شده است که ده‌ها هزار تن چای تولید چایکاران در انبارها بماند و عملاً ۵۰,۰۰۰ نفر چایکار ایرانی دچار رکود شغلی شوند^(۱۸).

۶- قاچاق منسوجات: یکی از اقلام قابل توجه در قاچاق کالاها، قاچاق منسوجات در انواع مختلف می‌باشد. برآوردهای مختلفی از حجم قاچاق منسوجات به عمل آمده و میزان قاچاق این گروه از کالاها را در سال ۱۳۷۸ به نیم میلیارد دلار معادل ۴,۰۰۰ میلیارد ریال برآورد می‌کنند^(۱۹). دامنه قاچاق منسوجات تا حد ۶۰ درصد مصرف داخلی نیز گزارش شده است^(۲۰).

۷- قاچاق شکر: براساس بررسی‌های انجام‌شده، سرانه مصرف شکر در ایران ۲۸ کیلوگرم در سال (حدود هشت تا نه کیلوگرم بیش از متوسط جهان) است. بر این اساس، نیاز کشور به شکر ۱/۸ میلیون تن در سال می‌باشد که ۱/۱ میلیون تن آن از محل تولید داخل و بقیه از طریق واردات رسمی و قاچاق و تعاونی مرزنشینان وارد کشور می‌شود. میزان واردات و قاچاق شکر در سال ۱۳۸۱ به حدی زیاد بود که ۴۵۰ هزار تن شکر تولید داخل به فروش نرسید. براساس بررسی‌های مختلف، میزان قاچاق شکر ۳۰۰ هزار تن (به علاوه ۸۷/۵ هزار تن واردات تعاونی‌های مرزنشین) در سال ۱۳۸۱ برآورد می‌شود. چنانچه این مقدار شکر با نرخ مصوب شورای اقتصاد در سال ۱۳۸۱ (از قرار کیلویی ۳۶۳۰ ریال) به فروش رسیده باشد، بالغ بر ۱۴۰۰ میلیارد ریال خواهد شد^(۲۱).

۸- قاچاق خودرو و لوازم خانگی: خودرو نیز یکی از زمینه‌های قاچاق کالا محسوب می‌شود. قاچاق این کالا با همیاری شبکه‌های مختلف صورت می‌گیرد و شامل بسیاری از افراد و شخصیت‌های ذینفوذ نیز می‌شود. حجم فعالیت یکی از این باندها در حد ارقامی بیش از ۲۰۰۰ دستگاه خودرو قاچاق می‌باشد که از ارزش ریالی زیادی برخوردار است و تاسف بیشتر در این باب این است که این واردات طی مجوزهای خاص به کشور وارد شده و عملیات ترخیص گمرکی، شماره‌گذاری، فروش و انتقال سند رسمی آنها هم صورت گرفته است^(۲۲).

نظامی و انتظامی، ارتش، سپاه پاسداران، سازمان‌های اطلاعاتی مانند حفاظت اطلاعات سپاه، حفاظت اطلاعات نیروی انتظامی، بسیج و ارگان‌های مشابه می‌باشد^(۸). اعظم واردات گمرکی نیز خود در انحصار شرکت‌های خاصی می‌باشد. براساس اظهارات رییس کل گمرک کشور، معادل ۵۶ درصد واردات گمرکی کشور توسط ۱۰۰ شرکت بزرگ انجام می‌پذیرد^(۹).

بررسی پرونده‌های قاچاق طی سال‌های متمادی حاکی از آن است که تعداد قاچاقچیان خرده‌پا رو به نقصان و تعداد شبکه‌های قاچاق عمده، همچنان رو به گسترش است.

براساس گزارش ستاد مبارزه با قاچاق کالا و ارز، در سال گذشته به ۵۷۰۰۰ پرونده قاچاق کالا و ارز رسیدگی شد. در همین گزارش آمده است که روند بررسی پرونده‌های قاچاق طی سال‌های متمادی حاکی از آن است که هر سال نسبت به سال گذشته قاچاقچیان خرده‌پا رو به نقصان و شبکه‌های قاچاق عمده، همچنان روبه‌تزايد و گسترش می‌باشند^(۱۰). تنها ۲۵ درصد از قاچاق توسط چتربازها یا از طریق کوله‌باری صورت می‌پذیرد^(۱۱). در میان پرونده‌های قاچاق کالا فقط ۰/۵ درصد آنها پرونده‌هایی هستند که رقم تخلفشان زیر ده میلیون ریال است^(۱۲). میزان مبادلات قاچاق مرزی در ایران هم هفت میلیارد دلار برآورد می‌شود^(۱۳). این رقم در برخی از بررسی‌ها ۴/۵ و در برخی دیگر ۸/۵ میلیارد دلار نیز ذکر می‌شود^(۱۴)، ولی با توجه به کمیت قاچاق کالا در ایران، ارقام زیر هفت میلیارد دلار چندان تخمین‌های صحیحی نمی‌توانند باشند. براساس آمار گمرکات کشور، تعداد پرونده‌های تشکیل‌شده برای موارد تخلفات گمرکی، نسبت به سال گذشته ۶۴ درصد رشد داشته است و رقم تخلف این پرونده‌ها برای شش ماه اول سال ۱۳۸۱ برابر ۱۰۹۰ میلیارد ریال می‌باشد^(۱۵).

۵- قاچاق چای: قاچاق کالاها از طیف وسیعی برخوردار است و عمده قاچاق و مبادله هر کالایی در شبکه خاص خود اتفاق می‌افتد. برای مثال، میزان قاچاق چای رقمی حدود ۲۰۰,۰۰۰ تن در سال است که با قیمت متوسط ۴۵,۰۰۰ ریال برای هر کیلو چای، درآمدی به میزان ۹,۰۰۰ میلیارد ریال را برای فعالان

پدیده در کشورهای پیشرفته کمتر دیده می‌شود، زیرا در اینگونه جوامع، آزادی‌های رایج و حمایت‌های قانونی از حقوق افراد و عدم تبعیض در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی بیشتر می‌باشد. در بسیاری از کشورهای در حال توسعه دیده شده است که انحصار تولید، ورود یا صدور برخی از کالاها با اقامه دلایل و ذکر توجیهات خاصی - هر چند از لحاظ نظریات اقتصادی غیرمستدل - به تولیدکنندگان یا صادرکنندگان خاصی اعطا شده و دولتمردان آن جوامع نیز به نحوی در سرمایه و یا منافع آن انحصارات سهیم و شریک هستند. در ایران بسیاری از تولیدکنندگان در زمینه‌های مختلف فرآورده‌ها و کالاها مرتبط با صنعت نفت، خودرو، لاستیک، دارو، بانکداری خصوصی، نساجی، معدن و رشته‌های متنوع صنعتی را می‌توان ملاحظه نمود که به صورت انحصاری یا شبه‌انحصاری فعالیت می‌کنند.

۴- بازرگانی و تجارت انحصاری: یکی از ویژگی‌های تجارت در دنیای امروز آن است که بدون احتیاج به زمینه‌سازی‌های تفصیلی و سرمایه‌گذاری‌های فیزیکی در امر تولید، می‌توان با خرید و فروش کالاها در سطوح مختلف منتفع شد. بخش تجارت از بخش‌هایی است که زمان خواباندن سرمایه در آن بسیار کمتر از بخش‌های تولیدی است و از طرفی، از بسیاری از موانع و محدودیت‌هایی که بر سر راه تولیدکننده وجود دارد، آسیب نمی‌بیند، لذا از سود بیشتر در زمان کمتر برخوردار است. در کشورهایی که اقتصاد دولتی رشد کرده و در اثر پدیده "آزدحام دولت"^(۶) بخش خصوصی از بسیاری از صحنه‌های اقتصادی بیرون رانده شده است، بازرگانی و تجارت خارجی به صورت انحصاراتی عمل می‌کند که بیشتر شکل دولتی داشته، یا اعطای مجوز به دیگران در چارچوب قواعد غیرموضوعه، ولی نهادینه‌شده‌ای صورت می‌گیرد. خریدهای دولتی، به ویژه از خارج نیز مشمول این موضوع می‌باشد. در سال ۱۳۸۰ گمرک ایران اعلام نمود که ۴۵ اسکله وجود دارد که تحت نظارت گمرک نمی‌باشد و ورود کالا و یا خروج آن از طریق اسکله‌های مزبور تحت کنترل هیچ گمرکی نیست. سازمان بازرسی کشور تعداد این اسکله‌ها را در جنوب کشور بالغ بر صدها اسکله گزارش می‌کند که از بدو انقلاب مشغول فعالیت بوده‌اند^(۷). براساس گزارش سازمان بازرسی کشور، این اسکله‌ها عمدتاً متعلق به نهادهای ارگان‌های مختلف دولتی، نیروهای

